

Список использованных источников

1. Русско-белорусские связи во второй половине XVII в. (1667–1686 гг.): сборник документов. – Минск: Изд. БГУ, 1972. – 376 с.
2. Чичагов, В. К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий (Вопросы русской исторической ономастики XV–XVII / В. К. Чичагов. – Москва: Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. – 128 с.
3. Унбегаун, Б. Г. Русские фамилии / Б. Г. Унбегаун; общ. ред. Б. А. Успенского. – Москва: Прогресс, 1989. – 443 с.

Abstract. The article describes the ways of naming people from the Belarusian lands, presented in the Old Russian business texts of the second half of the XVII century. The established formulas include proper names and common names – social characteristics of the designated persons. The question about the differentiation of nicknames and surnames in the analyzed documents is raised.

Keywords: personal name, patronym, nickname, surname, Polish-Lithuanian Commonwealth, Old Russian language, the XVII century.

УДК 811.161.3'42'371:398.92(=161.3)

А. А. Шчарбатая
Навуковы кіраўнік – **В. А. Ляшчынская**,
д-р філал. навук, прафесар

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З АГУЛЬНЫМ КАМΠΑНАНТАМ ХАДЗІЦЬ

Анотацыя. У артыкуле ўвага скіравана да фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы з апорнымі кампанентам-дзеясловам *хадзіць*, што ўваходзіць у лексіка-семантычную групу «перамяшчэнне ў прасторы». Разгледжаны залежныя кампаненты ў структуры фразеалагізмаў і вобразы, што даводзяцца праз іх.

Ключавыя словы: фразеалагізмы, кампанент, дзеяслоў, хадзіць, перамяшчэнне, значэнне.

У фразеалогіі сучаснай беларускай мовы дзеяслоўныя фразеалагізмы, як вядома, з'яўляюцца найбольш колькасным семантыка-граматычным тыпам, што абумоўлівае і частотнасць іх ужывання. Ролю апорнага кампанента амаль заўсёды ў гэтых адзінках выконвае дзеяслоў, які валодае пэўнымі семантычнымі і катэгорыяльнымі паказчыкамі. Пры гэтым, як адзначае В. В. Марашэўская, «большасць дзеяслоўных фразеалагізмаў можа быць суаднесена са словам-дзеясловам, але семантычны аб'ём дзеяслоўнага фразеалагізма не супадае з семантычным аб'ёмам слова-дзеяслова» [1, с. 125].

Сярод дзеясловаў з пункту гледжання іх семантыкі можна вылучыць пэўныя лексіка-семантычныя групы – дзеясловы, аб'яднаныя ўнутрымоўнымі сувязямі на аснове ўзаемаабумоўленых і ўзаемазвязаных элементаў значэння. Сюды можна аднесці дзеясловы прафесійна-працоўнай дзейнасці, быццёвыя дзеясловы, дзеясловы ўспрымання, маўлення, мыслення, дзеясловы са значэннем пачуццяў і інш. Кожная з магчымых груп характарызуецца розным колькасным паказчыкам, што прама залежыць ад спалучальных магчымасцей кожнай канкрэтна ўзятай адзінкі: адны дзеясловы могуць уступаць у сувязі з рознымі лексемамі (напрыклад, дзеясловы маўлення), а іншыя – маюць абмежаванае кола залежных слоў (напрыклад, дзеясловы псіхафізіялагічных працэсаў). Гэта тлумачыць і колькасць зафіксаваных за дзеясловам значэнняў: чым шырэйшы семантычны аб'ём, тым больш шырокія спалучальныя магчымасці мае дзеяслоў.

У межах лексіка-семантычнай сістэмы мовы нашу ўвагу прыцягнулі дзеясловы, што абазначаюць перамяшчэнне ў прасторы. Яны ўяўляюць сабой асаблівы сродак катэгорыі «перамяшчэнне» як адной з цэнтральных катэгорый антрапацэнтрычнай парадыгмы.

Дзеясловы перамяшчэння па шырыні сваёй семантыкі, па складанасці сваіх словаўтваральных прыкмет, па спецыфічнасці механізмаў функцыянавання ў мове займаюць асаблівае месца ў сістэме лексіка-семантычных разрадаў. Даследаванне дзеясловаў перамяшчэння менавіта на прыкладзе ўстойлівых адзінак мовы – фразеалагізмаў – дапамагае пашырыць веды аб асаблівасцях моўнай карціны свету беларускага народу.

Аб’ектам вывучэння намі абраны фразеалагізмы з агульным дзеяслоўным кампанентам *хадзіць*, што ўключаецца ў групу «перамяшчэнне ў прасторы». Гэта пацвярджаецца замацаванымі за гэтым дзеясловам у «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» значэннямі – ‘перамяшчацца, ступаючы нагамі, робячы крокі’, ‘перамяшчацца пэўным маршрутам’, ‘перамяшчацца ў пэўным накірунку’, ‘перамяшчацца, рухацца масай, патокам, чарадой’, ‘пераходзіць, перадавацца ад аднаго да другога’, ‘быць у руху; рухацца ўзад і ўперад або ўверх і ўніз, з аднаго боку ў другі’, ‘укісаючы, брадзіць’, ‘клапаціцца аб кім-, чым-н., даглядаць каго-, што-н.’, ‘заляцацца да каго-н.’, ‘насіць што-н., апрацаваць як-н., у што-н.’, ‘быць, знаходзіцца ў якім-н. стане, настроі’, ‘рабіць ход якой-н. фігурай, картай’ [2, с. 166–167]. У складзе “Слоўніка фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава намі выяўлена 16 фразеалагізмаў з апорным дзеяслоўным кампанентам *хадзіць* [3]. У складзе пералічаных фразеалагізмаў дзеяслоў *хадзіць* часткова захоўвае сваё першаснае значэнне, якое ў выніку пераасэнсавання ўсяго выраза становіцца асновай для стварэння новых адзінак, што, з аднаго боку, збліжаюцца паводле агульнага дзеяслова, вобразаў і народных уяўленняў, вераванняў і прыкмет пра перамяшчэнне, з другога боку, адрозніваюцца семантыкай, структурнай арганізацыяй і, гадоўнае, захаваннем адметнай культурнай інфармацыі ў кожным.

Так, фразеалагізм *хадзіць гогалем* мае значэнне ‘мець бравы, незалежны выгляд, трымацца зухавата’. Абапіраючыся на дапасаваны да дзеяслова назоўнікавы кампанент *гогаль* у форме Т. скл., спачатку можна падумаць, што фразеалагізм тычыцца вялікага рускага пісьменніка М. В. Гогаля, бо назоўнік у фразеалагізме і прозвішча Мікалая Васільевіча з’яўляюцца амонімамі – аднолькавымі па напісанні і вымаўленні словамі з розным значэннем. На самай справе *гогаль* – гэта не прозвішча пісьменніка, а ‘водаплаўная птушка падсямейства качыных’ [4, с. 66]. У вадзе гэтая птушка адчувае сябе добра, а вось на беразе ходзіць перавальваючыся, нібы важная, самазадаволеная асоба. Як можна заўважыць, на аснове метафарызацыі свабоднага словазлучэння ствараецца даходлівы вобраз для абазначэння ганарлівага чалавека, які не заўважае нікога вакол сябе.

Паводле семантыкі і структуры да папярэдняга фразеалагізма набліжаецца і *хадзіць козырам* – ‘мець бравы, незалежны выгляд, трымацца зухавата’ [3, с. 819], хоць і адрозніваецца назоўнікавым кампанентам. У «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» за назоўнікам *kozyr* зафіксавана наступнае значэнне – ‘карта той масці, якая лічыцца старшай і б’е любую карту другіх масцей’ [3, с. 767]. Адштурхоўваючыся ад гэтай семантыкі, можна зрабіць выснову: фразеалагізм *хадзіць козырам* паводле паходжання звязваецца з картачнай гульні, дзе гулец можа здзівіць іншых удзельнікаў наяўнасцю козыра – лепшай карты.

Праўда, у «Этымалагічным слоўніку» М. Фасмера таксама можна знайсці яшчэ адно значэнне – ‘высокі каўнер, які стаіць’ [5, с. 723]. Гэта дае магчымасць выказаць думку, што выкарыстанне фразеалагізма бярэ пачатак са Старажытнай Русі, калі знатныя баяры прышывалі да каўнера, які меў назву *kozyr*, жэмчуг, срэбра, золата. Сяляне, адпаведна, гэтага не рабілі, бо не маглі сабе дазволіць набыць каштоўныя камяні. Таму *хадзіць козырам* – гэта значыць карыстацца перавагай, выхваляцца, лічыць сябе вышэй за іншых, як гэта рабілі баяры.

Абраныя свабодныя дзеяслоўныя словазлучэнні *хадзіць гогалем* і *хадзіць козырам* паслужылі асновай метафарызацыі і ўтварэння фразеалагізмаў для абазначэння абстрактнага ад канкрэтнага паняцця і вобразнага ўяўлення аб пачуцці перавагі аднога чалавека над іншым. Гэтыя фразеалагізмы ўказваюць на ацэнку, негатыўнасць якой асабліва падкрэсліваюць назоўнікавыя кампаненты *гогаль* і *kozyr*.

Цікавымі па сваёй семантыцы з'яўляюцца фразеалагізмы з агульным кампанентам *хадзіць*, да якога далучаюцца розныя кампаненты-назоўнікі, што з'яўляюцца найменнямі частак цела чалавека, ці саматызмамі. Да такіх адносім фразеалагізмы *хадзіць на галаве* – 'вельмі сваволіць, дурэць; рабіць, што захочацца' [3, с. 819], *хадзіць на пальчыках* – 'далікатна абыходзіцца з кім-н., паддобрывацца да каго-н.' [3, с. 819], *хадзіць на руках* – 1) 'перадавацца ад аднаго да другога, распаўсюджвацца. Пра кнігі, газеты, лістоўкі і пад.'; 2) 'уступаць у любоўныя зносіны то з адным, то з другім мужчынам. Пра жанчыну' [3, с. 821] і *хадзіць на задніх лапках* – 'лісліва дагаджаць каму-н., падхалімнічаць' [3, с. 821].

Абраныя структурна падобныя фразеалагізмы (дзеяслоў + прыметнік + назоўнік) указваюць на перамяшчэнне таго ці іншага суб'екта ў прасторы, а ўключэнне ў структуру саматычных кампанентаў *галава, пальчыкі, рукі, лапкі* скарыстаны ў якасці вобразнай асновы новых другасных адзінак. Дадзеныя фразеалагізмы набываюць выразнае, даходлівае і дакладнае па форме і вобразу значэнне, а іх семантыка становіцца празрыстай. Гэта тыя саматызмы-кампаненты, якія, акрамя ўласнага наймення часткі цела чалавека, набылі акультураны сэнс і сталі не толькі актыўнымі сродкамі пазнання чалавекам у далёкім мінулым самога сябе, але і вобразнымі выразамі для абазначэння новых абстрактных паняццяў. Указанне на месца, ці прастору, дасягаецца дзякуючы суаднесенасці фразеалагізмаў не толькі з антрапна-дзейнасным (дзеянне выконвае чалавек – *хадзіць*) і саматычным (праз кампаненты *галава, пальчыкі, рукі, лапкі*) кодамі культуры, але і з прасторавым праз выкарыстанне ў кожным спалучэнні прыназоўніка з назоўнікам, дзе прыназоўнікі *на, па* адлюстроўваюць прасторавыя адносіны ці «ўказваюць на кірунак дзеяння» [6, с. 87].

У кожным з названых фразеалагізмаў залежны кампанент мае ўласную ўнікальную культурную канатацыю. Напрыклад, назоўнік *галава* ў фразеалагізме *хадзіць на галаве* даводзіць ўяўленне аб апазіцыі нармальнасці / ненармальнасці. Нормай для любога чалавека будзе з'яўляцца хаджэнне на нагах, спецыяльна прызначаных для гэтага. Калі паспрабаваць назваць супрацьлеглую паводле названай функцыі частку чалавечага цела, то гэта будзе менавіта галава. Таму хаджэнне на нагах успрымаецца як норма, а на галаве – адхіленне ад яе. А пры перанясенні гэтай апазіцыі на чалавечыя паводзіны атрымліваецца, што ненармальныя паводзіны – гэта тое самае, што і хаджэнне на галаве, – сваволіць, парушаць дысцыпліну.

Збліжаюцца паводле абранага залежнага саматызма фразеалагізмы *хадзіць на пальчыках* і *хадзіць на задніх лапках*, бо пальчыкі і лапкі могуць быць выкарыстаны як сродкі перамяшчэння ў прасторы. Але калі ў першым фразеалагізме выразная негатыўная ацэнка адсутнічае, то ў другім даводзіцца асуджэнне і прачытваецца адмоўная канатацыя суб'екта, які выконвае дзеянне. Магчыма, гэта звязана з тым, што пры пераасэнсаванні свабоднага словазлучэння *хадзіць на задніх лапках* і выкарыстанні яго ў адносінах да чалавека, дадзены фразеалагізм стварае адметны для ўспрымання вобраз. У чалавека няма задніх лапак, бо гэта частка цела жывёл, таму чалавек у дадзеным выпадку, параўноўваецца, напрыклад, з сабакам, які адчуваючы пачуццё голаду, можа стаць на заднія лапы і прасіць есці, іншымі словамі, «падлізвацца» да каго-небудзь.

У якасці вобразнай асновы фразеалагізма *хадзіць на руках* абраны саматычны кампанент *рукі*, які, дзякуючы ўвасабленню, абазначае не толькі частку цела, але ў выніку перасэнсавання ўключаецца ў антрапаморфную метафару, ці сінекдаху, бо праз частку (рукі) называецца цэлае (чалавек). Праз абраную лексему даводзіцца ўяўленне аб тым, што *рукі* ў народнай свядомасці беларусаў надзелены шматлікай сімволікай, але найперш гэта 'асоба', 'самастойнасць', 'перамяшчэнне'.

Сярод фразеалагізмаў з апорным дзеясловам *хадзіць* ёсць і тыя, што ўказваюць месца, прастору, дзе адбываецца перамяшчэнне суб'екта. На гэта ўказвае прыназоўнік *на*. Напрыклад, *хадзіць на адной маснічыне* – 'дрыжаць перад кім-н., без адгаворак падпарадкоўваючыся ва ўсім' [3, с. 820], *хадзіць на кусках* – 'збіраць міласціну, жабраваць, пабірацца' [3, с. 820], *хадзіць на лязе* – 'рызыкаваць жыццём, быць у небяспецы' [3, с. 820],

хадзіць па нітачцы – ‘дрыжаць перад кім-н., без адгаворак падпарадкоўваючыся ва ўсім’ [3, с. 820], *хадзіць па струнцы* – ‘дрыжаць перад кім-н., без адгаворак падпарадкоўваючыся ва ўсім’ [3, с. 821]. Аднолькавымі паводле значэння з’яўляюцца фразеалагізмы *хадзіць па адной маснічыне*, *хадзіць па нітачцы*, *хадзіць па струнцы*, што абумоўлена выбарам залежных кампанентаў: *масніца* (‘вузкая дошка або бервяно ў якім-небудзь драўляным насціле’ [7, с. 118]), *нітка* (‘тонка ссуканая пражка, якая выкарыстоўваецца для шыцця, вязання і пад.’ [7, с. 258]), *струна* (‘прутка вузкая ніць (металічная, жыльная і пад.) у музычных інструментах, якая пры вібрацыі звiніць’ [7, с. 432]). Гэтыя прадметы аб’яднаныя агульнай семай ‘вузкі’, яны не прызначаны для перамяшчэння. Зразумела, што пры перамяшчэнні па іх чалавек будзе адчуваць пачуццё страху, хвалявацца, дрыжаць, згаджацца з любой прапановай, каб толькі выратавацца, так як можа не ўтрымаць раўнавагу на такіх вузкіх паверхнях. Гэта і знайшло сваё адлюстраванне ў пераасэнсаваных свабодных словазлучэннях.

Адметны сваёй будовай фразеалагізм *хадзіць хадун* мае некалькі значэнняў: 1) ‘моцна хістацца, калыхацца’; 2) ‘прыходзіць у рух, бурна праяўляцца. Пра справы, падзеі і пад.’ [3, с. 821]. На думку І. Я. Лепешава, «сэнсаўтваральным тут выступае дзеяслоў *хадзіць*, выкарыстаны ў сваіх перыферычных значэннях» [8, с. 342]. З гэтага сцверджання вынікае, што дадзены фразеалагізм з’яўляецца таўталагічным выразам, з дапамогай якога ўзмацняецца ступень праяўленага суб’ектам дзеяння. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» за назоўнікам *хадун* зафіксавана значэнне ‘дэталі машыны, механізма, якая знаходзіцца ў пастаянным руху’ [2, с. 100]. Так як хадун заўсёды рухаўся, то гэта і магло паслужыць асновай для пераасэнсавання выразу *хадзіць хадун* і наданню яму новага значэння – ‘моцна хістацца, калыхацца’.

Празрыстымі паводле сваёй матывацыі з’яўляюцца фразеалагізмы *хадзіць па навадку* – ‘слепа падпарадкоўвацца чыёй-н. волі, дзейнічаць самастойна’ [3, с. 819], *далёка хадзіць не трэба* – ‘лёгка назваць (прыклад, факт і пад.), каб пацвердзіць што-н.’ [3, с. 738], *хадзіць каля посуду чыста* – ‘есці, піць з апетытам і да канца ўсё, што даюць’ [3, с. 819], *па гары ходзіць і сонца не бачыць* – ‘не заўважаць відавочнага’ [3, с. 818].

Так, у першым фразеалагізме праз абраны назоўнік *навадок*, які з’яўляецца вобразна-эталонам улады і кантролю, даводзіцца вобразнае азначэнне і характарыстыка чалавека, абмежаванага ў сваіх поглядах і ўчынках, бо праз выкарыстаны кампанент прасочваецца асацыятыўны сувязь з жывёламі (сабака, конь і інш.).

Суадноснасць другога фразеалагізма з прасторавым кодам культуры выяўляецца праз прыслоўны кампанент *далёка*, які так ці інакш абазначае адлегласць знаходжання суб’екта ці аб’екта ў прасторы.

Указанне на прастору, але толькі ўжо на абмежаваную, можна прасачыць і ў фразеалагізме *хадзіць каля посуду чыста*, дзе важным вобразаўтваральным кампанентам з’яўляецца назоўнік *посуд*, што ў свядомасці чалавека ў першую чаргу звязаны з ежай. А калі чалавек з’ядае ўсю прапанаваную яму ежу, то і посуд, суадносна, застаецца пустым, ці «чыстым», што і знаходзіць адлюстраванне ў названым вышэй фразеалагізме.

Вобразную і празрыстую матывацыю мае і фразеалагізм *па гары ходзіць і сонца не бачыць*, бо сонца – зразумелая для людзей з’ява, якую можна ўбачыць на свае ўласныя вочы. Калі ж чалавек знаходзіцца нават пры такіх удалых абставінах, як на высокім месцы – на гары, то значыць, што ён не здольны бачыць, успрымаць відавочнае, што і знайшло сваё адлюстраванне ў фразеалагізме *па гары хадзіць і сонца не бачыць*.

Як відаць, аналіз фразеалагізмаў з агульным дзеяслоўным кампанентам *хадзіць* паказвае, што гэтыя адзінкі, па-першае, вобразна, эмацыянальна і дакладна не толькі называюць, але і характарызуюць і ацэньваюць названыя імі з’явы і працэсы, звязаны з перамяшчэннем суб’екта ці аб’екта ў прасторы; па-другое, адлюстроўваюць уяўленні чалавека пра сябе, навакольную рэчаіснасць, пра правілы і ўстаноўкі жыцця, якія перадаюцца ад пакалення да пакалення.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Марашэўская, В. В. Сэнсавая структура дзеяслоўных фразеалагізмаў / В. В. Марашэўская // Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні (да 140-годдзя з дня нараджэння народнага паэта Я. Купалы) : зб. навук. пр. / рэдкал.: А. С. Садоўская (гал. рэд.) [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2021. – С. 119–125.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. – Т. 5. Кн. 2 : У–Я / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск : Выд-ва «Беларус. Сав. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 1984. – 608 с.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Т. 2 : М–Я. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. – Т. 2 : Г–К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск : Выд-ва «Беларус. Сав. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 1978. – 768 с.
5. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – 2-е изд., стер. – Т. 2 : Е – Муж / пер. с нем. О. Н. Трубачева ; с пред. Б. А. Ларина. – Москва : Прогресс, 1986. – 576 с.
6. Шуба, П. П. Прыназоўнік у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1971. – 224 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. – Т. 3 : Л–П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – Мінск : Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
8. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2004. – 448 с.

Abstract. The article focuses on phraseological units of the Russian literary language with a supporting component-the verb to walk, which is part of the lexico-semantic group "moving in space". The dependent components in the structure of phraseological units and the images brought through them are considered.

Keywords: phraseological units, component, verb, walk, move, meaning.